

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

فان و سیاست

تأثیر بحران های فان بر سیاست و
اقتصاد عصر ناصری

دکتر مهدی میرکیایی

نشر

سرشناسه	: میرکیایی، مهدی
عنوان و نام پدیدآور	: نان و سیاست: تاثیر بحران‌های نان بر سیاست و اقتصاد عصر ناصری/مهدی میرکیایی.
مشخصات نشر	: تهران: نشر علم، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری	: ۲۹۵ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۲۲۴-۷۳۵-۶
وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا	
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۲۸۳-۳۰۰.
موضوع	: نان- ایران- قیمت‌ها- تاریخ- قرن ۱۳ق- ۱۴
موضوع	: ایران- سیاست و حکومت- قرن ۱۳ق- ۱۴
موضوع	: ایران- اوضاع اقتصادی- ۱۱۹۳- ۱۳۴۴ق.
موضوع	: ایران- اوضاع اجتماعی- قرن ۱۳- ۱۴ق.
موضوع	: ایران- تاریخ- قاجاریان، ۱۱۹۳- ۱۳۴۴ق.
رده بندی کنگره	: ۹۴ ۱۲ ۱۱۶ DSR
رده بندی دیویی	: ۸۸۱۰۷
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۹۲۴۱۳۴

نسخه

نان و سیاست

نویسنده: دکتر مهدی میرکیایی

چاپ اول: ۱۳۹۴

تیراژ: ۵۵۰ نسخه

لیتوگرافی: کوثر

چاپ: رامین

خیابان انقلاب، خیابان ۱۲ فروردین، خیابان شهدای ژاندارمری

بن بست گرانفر، پلاک ۴، تلفن ۶۶۴۱۲۳۵۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۲۲۴-۷۳۵-۶

فهرست

۹	مقدمه
۱۳	فصل اول: مسئله نان در عصر حاضر
۱۴	۱-۱ وابستگی اقتصاد کشاورزی به کشت غلات
۱۸	۲-۱ نقش نان در تغذیهی مردم
۲۴	۳-۱ علل گرانی و فحطی
۲۴	۱-۳-۱ خشکسالی
۲۵	۲-۳-۱ آفات
۲۶	۳-۳-۱ سرما
۲۷	۴-۳-۱ ناامنی
۲۹	۵-۳-۱ کمبود سوخت
۳۰	۶-۳-۱ شیوع بیماری‌های واگیردار
۳۲	۷-۳-۱ تأثیر ایام خاص
۳۲	۸-۳-۱ اخذ گمرگی در شهرها و عوارض راهداری
۳۶	۹-۳-۱ کاشت محصولات صنعتی
۳۸	۱۰-۳-۱ کاهش ارزش پول ملی
۴۰	۱۱-۳-۱ کمبود نقدینگی
۴۲	۱۲-۳-۱ صادرات غله
۴۵	۱۳-۳-۱ راه
۵۱	۱۴-۳-۱ فساد اجزاء مختلف حکومت

- ۱۵-۳-۱ احتکار ۵۵
- ۱۶-۳-۱ سوء مدیریت ۵۸
- ۱۷-۳-۱ تأثیر التهابات و شایعات سیاسی ۶۱
- ۱۸-۳-۱ دریافت سیورسات اردوهای دولتی ۶۳
- ۴-۱ نگاهی به نوسان قیمت غله و نان ۶۵
- ۵-۱ نگاهی. منافع آسیب‌دیده از قحطی و گرانی و سال وقوع آن‌ها ۷۱
- ۶-۱ واکش. حکومت به گرانی و قحطی ۷۵
- ۱-۶-۱ تسهیر نان و رلات ۷۵
- ۲-۶-۱ تنبیه و ۷۷
- ۳-۶-۱ گشودن انبار مضمک ان ۷۹
- ۴-۶-۱ منع خروج غله از رلات ۸۰
- ۵-۶-۱ ممنوعیت صادرات گندم ۸۱
- ۶-۶-۱ بهره‌برداری از غله‌ی دیوانی ۸۴
- ۷-۶-۲ پرداخت مابه‌التفاوت قیمت نان یا غله ۸۷
- ۸-۶-۱ واردات ۸۸
- ۹-۶-۱ حذف عوارض راه‌داری و گمرکی ۹۰
- ۱۰-۶-۱ پرداخت هزینه‌ی حمل و نقل غلات ۹۱
- ۱۱-۶-۱ اطعام مستقیم گرسنگان ۹۲
- ۱۲-۶-۱ مساعده نقدی و جنسی به زارعان ۹۴
- فصل دوم: پلمدهای اقتصادی گرانی و قحطی نان ۹۷
- ۱-۲ کاهش جمعیت ۹۸
- ۱-۱-۲ مهاجرت ۹۹
- ۲-۱-۲ مرگ و میر ۱۱۰
- ۲-۲ رکود کشاورزی ۱۱۵
- ۳-۲ بحران حمل و نقل ۱۲۶
- ۴-۲ مرگ و میر احشام ۱۳۲

- ۵-۲ شیوع بیماری‌های واگیردار ۱۳۵
- ۶-۲ افزایش قیمت سایر مأكولات ۱۳۹
- ۷-۲ کمبود نقدینگی و رکود داد و ستد ۱۴۲
- ۸-۲ بحران مالی دولت ۱۵۵
- ۱-۸-۲ کاهش درآمدها، تحمیل هزینه‌ها ۱۵۵
- ۲-۸-۲ تعویق پرداخت مواجب مستمری بگیران ۱۶۱
- ۳-۸-۲ اراضی دولت از تجار ۱۶۴
- ۴-۸-۲ از سیم گسیختگی قشون ۱۶۵
- ۹-۲ تحولات مالکیت زمین ۱۶۸
- ۱-۹-۲ افزایش خانه‌ها ۱۶۸
- ۲-۹-۲ تصرف زمین‌هایی که یثقه نام بودند ۱۶۹
- ۳-۹-۲ تبدیل خرده مالکان به بزرگان، رور مزد ۱۷۰
- ۴-۹-۲ افزایش موقوفات ۱۷۲
- ۵-۹-۲ نوسان قیمت زمین ۱۷۲
- ۶-۹-۲ تصرف بی‌ضابطه‌ی املاک ۱۷۴
- ۷-۹-۲ تضعیف خرده مالکی ۱۷۵
- ۸-۹-۲ فروش خالصه‌ها ۱۷۷
- ۹-۹-۲ پیامدهای فروش خالصه‌ها ۱۷۸
- فصل سوم: پیامدهای سیاسی و اجتماعی قحطی و گرانی نان ۱۸۱
- ۱-۳ تأثیر بلوای نان بر روابط حکومت و مردم ۱۸۲
- ۱-۳-۱ سرکوب، نخستین پاسخ حکومت به پیام مردم ۱۸۴
- ۲-۳-۱ ترس حکومت، پیشگیری از بلوا ۱۸۷
- ۳-۳-۱ عزل حکام و دیوانیان، عقب نشینی حکومت ۱۹۱
- ۴-۳-۱ افزایش جسارت مردم برای طرح مطالبات ۱۹۴
- ۵-۳-۱ ائتلاف اقباش و گروه‌های شهری در برابر حکومت ۱۹۶
- ۶-۳-۱ شوراهای نان، تقویت اندیشه اداره امور کشور به صورت شورایی ۲۰۲

- ۲-۳ نان، ابزار توطئه‌های سیاسی ۲۰۶.....
- ۳-۳ توسعه‌ی نفوذ سیاسی علما، تجار و ملاکان ۲۱۴.....
- ۴-۳ اصلاح‌طلبان و مسئله‌ی نان ۲۲۲.....
- ۵-۳ تأثیر مسئله‌ی نان بر سیاست خارجی ۲۳۱.....
- ۱-۵-۳ بی‌اعتباری دولت و اقتصاد ایران در خارج از مرزها ۲۳۲.....
- ۲-۵-۳ توسعه نفوذ خارجی در امور داخلی ایران ۲۳۵.....
- ۳-۵-۳ پسیونرهای مذهبی ۲۴۲.....
- ۴-۵-۳ امداد، پلمانات و به قحطی‌زدگان ۲۴۵.....
- ۵-۵-۳ پیامدهای محاصره و گرانی برای کشورهای خارجی ۲۴۷.....
- ۱-۵-۵-۳ ممنوعیت صادرات بنه ۲۴۷.....
- ۲-۵-۵-۳ نقش صادرات غله در رفاه کشورهای همسایه ۲۵۱.....
- ۳-۵-۵-۳ ناامنی ۲۵۲.....
- ۴-۵-۵-۳ سرایت بیماری‌های واگیردار از سوی مرزها ۲۵۴.....
- ۵-۵-۵-۳ رکود دادوستد کالاهای فرنگی ۲۵۵.....
- ۶-۵-۳ بهره‌برداری اقتصادی کشورهای همسایه از مهاجرت و قحطی‌زدگان ۲۵۶.....
- ۶-۳ پیامدهای اجتماعی قحطی و گرانی نان ۲۵۸.....
- ۱-۶-۳ دزدی، قتل‌تکذبی ۲۵۹.....
- ۲-۶-۳ آدم‌خواری ۲۶۲.....
- ۳-۶-۳ مردارخواری ۲۶۴.....
- ۴-۶-۳ خودکشی ۲۶۶.....
- ۵-۶-۳ تأثیر بر نظام خانواده ۲۶۷.....
- ۶-۶-۳ اوج‌گیری درگیری‌های حیدری- نعمتی ۲۷۰.....
- ۷-۶-۳ کاهش خیرات و نذورات ۲۷۱.....
- ۲۷۳..... **پیکفتار**
- منابع و مأخذ ۲۸۰.....
- منابع انگلیسی ۲۹۵.....

مقدمه

عصر ناصری به عنوان دوره‌ای که بیشترین زمینه‌های فکری و اقتصادی نهضت مشروطیت در آن شکل گرفته، هزاره شایسته بررسی و توجه بیشتر بوده است.

در این میان اتکای کامل اقتصاد این عصر به کشت غلات و نقش محوری «نان» در تغذیه‌ی اکثریت مردم، پژوهشگران به تأمل وامی‌دارد تا تأثیر بحران‌هایی را که بر اثر نوسان قیمت غله و نان شکل می‌گرفته بر حیات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی کشور بررسی کنند.

به نظر می‌رسد حکومت ناصری در تمام گویه‌ها و اقسام اجتماعی در سراسر این عصر به‌طور مستقیم با مسئله‌ی نان و فراز و نشیب قیمت آن درگیر بوده‌اند.

بحرانی شدن مسئله‌ی نان به بحرانی شدن تمام حوزه‌های اقتصادی و سیاسی دیگر می‌انجامید و نه تنها مشکلات، کاستی‌ها و ضعف‌های این بخش‌ها را عیان می‌کرد بلکه به تشدید این نقاط ضعف منجر می‌شد.

در این اثر نخست به جایگاه کشت غلات در اقتصاد عصر ناصری پرداخته‌ایم و به نقش حداکثری مالیات ارضی در درآمدهای حکومت و رتبه‌ی بالای غلات در این درآمدها توجه نشان داده‌ایم. سپس تلاش کردیم نقش محوری «نان» را به عنوان خوراک اصلی اکثریت مردم کشور توصیف و تشریح کنیم و به‌ویژه با مقایسه‌ی میزان درآمدهای برخی طبقات با قیمت نان بر این نکته که بیشتر درآمدهای ایشان به خرید نان اختصاص می‌یافت و در نتیجه نان غذای اصلی آن‌ها بود تأکید کنیم.

بررسی علل گرانی نان و قحطی‌ها از دغدغه‌های دیگر ما در این پژوهش بوده است. این علل در سه گروه عمده‌ی اقلیمی و طبیعی، اقتصادی و علل انسانی خلاصه می‌شوند. نگاه آماری به تعداد و زمان وقوع گرانی و قحطی‌های نان و مناطقی که دچار این وضعیت می‌شدند پرسش‌ها و

به تبع آن تحلیل‌هایی را موجب می‌شود که بر آگاهی‌های ما در این حوزه می‌افزاید.

در این فصل به واکنش حکومت ناصری به بحرانی شدن مسئله‌ی نان پرداخته‌ایم و نشان دادیم که علی‌رغم ضعف جدی دیوانسالاری قاجار و استبداد سرشته در نهاد حکومت مرکزی و حکام ولایات، حکومت برای گریز از عواقب بسیار سخت بحران‌های نان وادار می‌شد تدابیری را برای کاستن از این پیامدها اتخاذ کند. این امر، دیوانسالاری فرسوده ناصری را به اندکی تحرک وامی‌داشت.

در فصلی که به بحران‌های اقتصادی ناشی از مسئله نان اختصاص دارد بحث را از ملموس‌ترین پدیده‌ی قحطی یعنی کاهش جمعیت آغاز کردیم و سپس از تأثیر این پدیده بر کشاورزی و نیز تجارت داخلی سخن گفتیم. بحران‌های مالی که در طول و پس از قحطی گریبان‌گیر سطوح مختلف جامعه می‌شدند، رونق رکود اقتصادی در حوزه‌هایی همچون مالکیت ارضی نیز مؤثر بود. در این فصل نخست به رکود داخلی و مبادلات تجاری داخلی و خارجی پرداخته‌ایم و سپس تلاش کرده‌ایم بحران مالی دولت را در این قحطی تشریح کنیم. تلاش ما این بوده است که از سویی علل و اسباب بحران مالی دولت را، تشریح کنیم و از سویی به نتایج آن بپردازیم.

سعی کردیم علاوه بر بحرانی که دامن‌گیر حکومت ما شد، پیامدهای قحطی را برای سه گروه جمعیتی کشور یعنی شهرنشینان، ایلات و روستاییان شرح کنیم. تأثیر قحطی و گرسنگی را بر ابعاد زندگی هر یک از آنها که تفاوت‌های عمده‌ای با گروه‌های دیگر دارد بررسی کنیم.

تأثیری که قحطی و خشکسالی بر مالکیت ارضی در این دوره داشت بسیار مهمی است که به‌ویژه از پیامدهای سیاسی آن نباید غافل بود. در این بخش تلاش کردیم تأثیرات مختلف قحطی و رکودی را که در کشاورزی رخ داده بود بر مالکیت زمین ارزیابی کنیم و سپس به تحلیل نتایج این تحولات بپردازیم.

پیامدهای سیاسی قحطی و گرانی نتیجه‌ی بحران‌های اقتصادی آن بود. تحول در روابط حکومت و مردم در پی بلواها و شورش‌های نان از نکات بسیار مهمی بود که تلاش کردیم زوایای مختلف آن را روشن کنیم. استمرار این بلواها در موارد متعدد به عقب‌نشینی حکومت در برابر مردم می‌انجامید؛ حکومتی که مهم‌ترین ویژگی آن استبداد و خشونتش بود.

تبدیل شدن مسئله‌ی نان به ابزاری برای توطئه‌های سیاسی نکته‌ای بود که به علت تکرار پیاپی

آن در دربار ناصری و حکومت ولایات نباید در این پژوهش مغفول می‌ماند. اهمیت بحرانی شدن وضعیت نان و غله به حدی بود که به ابزاری کارا و مؤثر برای حذف رقیبان سیاسی تبدیل می‌شد و به بی‌ثباتی سیاسی و تغییر پی در پی حکام ولایات دامن می‌زد.

توسعه نفوذ سیاسی علما، تجار و ملاکان از نتایج مهم قحطی‌ها بود. بحران‌های نان به همان میزان که نفوذ این سه گروه را افزایش می‌داد از قدرت حکومت قاجار می‌کاست. در این بخش تلاش کردیم بالی و نتایج این نفوذ روزافزون را بررسی کنیم.

روابط خارجی حکومت ناصری نیز حوزه‌ای بود که از تأثیر مسئله‌ی نان در امان نماند. بدیهی است هنگامی که پدیده‌ی نکاتک بخش‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی کشور تأثیرگذار است و در فواصل زمانی کوتاه، سبب ایجاد بحران در کشور می‌شود سیاست خارجی آن را هم متأثر می‌کند. حساس شدن اطراف و دیومات‌های خارجی به مسئله‌ای با این گستره‌ی تأثیر سبب می‌شد آن‌ها نیز همواره تحولات نسوازی و نوسان قیمت غله و نان را رصد کنند و به‌ویژه پیامدهای آن را در تجارت خارجی ایران مورد ارزیابی قرار دهند.

به دنبال عمیق‌تر شدن بحران‌های نان مشخصاً پس از قحطی بزرگ ۱۲۸۸ قمری اندیشه‌ی ایجاد تغییرات و اصلاحات در حکومت قاجار قوت گرفت. بررسی میزان تأثیر بحران‌های نان در تمایل حکومت مرکزی به اصلاحات یکی از مباحث ضروری در حوزه‌ی پیامدهای سیاسی قحطی‌هاست. همچنین تبدیل شدن مسئله‌ی نان به بستری برای اعتراض روشنفکران و اصلاح‌طلبان از نکاتی است که به آن توجه کرده‌ایم.

در بررسی بحران‌های اجتماعی ناشی از مسئله‌ی نان، این بحران‌ها را به دو دسته تقسیم کرده‌ایم. نخست بحران‌هایی که در سطح جامعه به وقوع می‌پیوست؛ همچون تکدی، قتل، دزدی، آدم‌خواری، مرده‌خواری و توقف امور خیریه و نذورات و دوم بحران‌هایی که دامن‌گیر خانواده‌ها می‌شد. این بحران‌ها را نیز از آنجا که نتیجه‌ی پیامدهای اقتصادی و سیاسی بودند در پایان بحث آورده‌ایم.

در مطالعه‌ی این پژوهش به دو نکته باید توجه داشت؛ نخست آن که برخی پدیده‌ها در بحران‌های نان هم به‌عنوان علت نقش بازی کرده‌اند و هم معلول گرانی و قحطی بوده‌اند. به‌عنوان مثال شیوع بیماری‌های واگیردار یکی از عوامل کمبود و گرانی نان بود و از سویی پس از قحطی‌ها

نیز بروز می‌کرد و از پیامدهای آن‌ها به شمار می‌رفت.

از طرفی برخی پدیده‌ها نظیر ناامنی به جهت نقش بسیار مهمی که در این بحران‌ها داشتند می‌توانستند بخش جداگانه‌ای را به خود اختصاص دهند؛ اما چون به تأثیر آن‌ها در حوزه‌های مختلف اشاره کرده‌ایم و به نقش آن‌ها در این بخش‌ها پرداخته‌ایم در صورت بررسی جداگانه ممکن بود دچار تکرار شویم و برخی موارد را مجدداً مورد بحث قرار دهیم که این امر به انسجام پژوهش نظم نمی‌زد.

در پایان امید داریم که در تالیف این اثر از راهنمایی‌های جناب آقای دکتر داریوش رحمانیان بهره‌مان فرمایید. همواره سپاسگزار ایشان خواهیم بود.

www.ketaboo.ir